

Tünde Lengyelová
Gábor Várkonyi

BÁTHORY

Život, smrť a doba, v ktorej žila

ultimo
press

OBSAH

Úvod 9

I. časť: Život v dobe osmansko-uhorských vojen 13

1. kapitola / Svet vojny	15
2. kapitola / Dve strany polmesiaca	27
3. kapitola / Narodilo sa dievčatko...	47
4. kapitola / V zlatej klietke	59
5. kapitola / Až kým nás smrť nerozdelí...	81
6. kapitola / V dobrom i zlom	101
7. kapitola / Kto nepracuje, nech neje	117
8. kapitola / Žena súkromná, žena verejná	133
9. kapitola / Priťažujúce okolnosti (alebo diagnózy z viacerých storočí)	147
10. kapitola / Čo robia múzy, keď rinčia zbrane?	159

II. časť: Kauza Alžbety Báthoryovej

– pravda stratená v bludisku mýtov 169

1. kapitola / Čo archívy dlho tajili	171
2. kapitola / Ako sa to vlastne začalo?	191
3. kapitola / Vyšetrovanie	197
4. kapitola / Korunný svedok, jediný spravodlivý a ľudomil	241
5. kapitola / O veciach v pozadí alebo o čom svedkovia radšej nehovorili	253
6. kapitola / Koniec	283

Galéria 289

Chronológia súvislostí kauzy Alžbety

Báthoryovej a historických udalostí 300

Osoby a postavy z tejto knihy 308

Poznámky 312

Pramene a literatúra 326

Podakovanie 334

O autoroch 335

ÚVOD

Alžbeta Báthoryová – smutne slávne meno, krutá story, ktorú opísali už mnohí. Napriek tomu sa dodnes nepodarilo zistiť, kedy vznikla. Po prvýkrát si mohli čitatelia prečítať príbeh o krvilačnej, diablom posadnutej čachtickej grófke v roku 1729, keď vyšla kniha o Uhorsku a jeho kráľoch od jezuitu Ladislava Turócziho. Stalo sa to vraj tak, že pri rannom obliekaní mladá slúžka česala grófkou, keď sa jej hrebeň zachytil o vlasy. Rozzúrená grófka vylepila slúžke také zaucho, až sa jej spustila krv a pokropila aj ju samotnú. Keď si grófka utrela kvapku z tváre, zistila, že jej pleť omladla, spevnela a žiari... V tej chvíli sa v nej zrodilo rozhodnutie, že sa bude kúpať v krvi mladých diev, aby zostala krásna a zvodná.

Nie je ťažké nájsť v tomto príbehu motívy brakových (dnes by sme povedali bulvárnych) románov 18. storočia: zlomyseľnú paniu, slúžku vydanú na jej milosť či nemilosť, postavu, ktorá sa spriahne aj s diablom, len aby dosiahla svoj sen. Takéto historky dokázali zabávať čitateľa pomocou hororových prvkov a súčasne ho poučovať, vystaviac na pranier ľudskú márnomyseľnosť, slabosť a zlomyseľnosť. Končili zvyčajne víťazstvom dobra a pravdy, pretože zlá kráľovná alebo zákerná macocha bola vždy potrestaná. Turóczim vytvorený príbeh je postavený na tých istých základoch, len s tým rozdielom, že príčinou spojenia s pekelnými mocnosťami bola protestantská viera Alžbety Báthoryovej. Hoci ctihodný páter nemal dobré informácie – u neho konvertovala na luteránsku vieru z katolíckej, pričom v skutočnosti bola celý život kalvínkou – v tomto prípade to nič nemení na hlavnom motíve: vo všeobecnosti slúžili hororové prvky brakovej literatúry na to, aby ukázali, akým slabým a náchylným na hriech sa človek stáva, ak opustí katolícku vieru, ktorá podľa Turócziho bola jedinou šancou, ako uchrániť Alžbetu Báthoryovú z pazúrov diabla. Turócziho bájka je však dokonalá. Bez ochrany katolíckej viery a cirkvi je Báthoryová bezbranná voči vlastnej ľudskej slabosti: samolúbosť do nej vstúpila túžbu po večnej mladosti, nedokázala rozlišovať medzi dobrom a zlom, a tak jej život zákonite smeroval k spolčeniu sa s diablom – jej osudom bolo peklo, večné zatratenie. Jej príbeh sa od vydania Turócziho knihy neoddeliteľne zviazal s postavou krvilačnej ženy-upírky, ktorá sa kúpe v krvi...

Dá sa však ešte odhaliť pravda? Za tristo rokov sa Alžbeta Báthoryová stala symbolom. Predstavuje človeka bažiacého po trvalej mladosti, po večnom živote. Je družkou Drakulu, Faustom v ženskom prevedení. Súčasne je opovrhnutiahodnou masovou vrahyňou a obdivovanou hviezdou, celebritou prvého rangu.

Mnohí sa počas uplynulých storočí usilovali odhaliť tajomstvo Alžbety Báthoryovej. Pokúsili sa nahliadnuť do života tejto nenávidenej a zároveň aj tajomnej ženy. Čo sa skrýva za jej známym portrétom? Bola zločincou alebo duševne chorým človekom? Alebo len žila v krutej dobe? Nedajbože bola obeťou práve ona, keďže sa jej osud využil ako argument v náboženských súbojoch 18. storočia? Mohla byť tým, kto poslužil ako dôkaz herézy protestantov (konkrétne reformovaných kalvínov)? Alebo bola obeťou preto, lebo na prelome 16. a 17. storočia sa vdovy, najmä ak disponovali príliš veľkým majetkom, stávali objektom útokov ich okolia?

V tejto knihe sme sa pokúsili sceliť to, čo poznáme z doterajšej literatúry, s no-voobjavenými prameňmi. Usilovali sme sa vykresliť život ranonovovekej aristokratickej ženy – konkrétne Alžbety Báthoryovej – v čo možno najpodrobnejšej podobe. Hľadali sme odpoveď na otázku, ako ju vychovávali, akým zvykom a očakávaniam sa musela podriaďovať, nakoľko mohla byť sama sebou a nakoľko to boli iní, kto riadil jej život. Načrtli sme politickú, vojenskú a spoločensko-kultúrnu situáciu na prelome 16. a 17. storočia, pokúsili sme sa podať obraz o tom, ako žili ľudia v týchto pohnutých a na mimoriadne udalosti nabitých storočiach. Dotkli sme sa každodenného života, od jeho najintímnejších prejavov až po dobovú mentalitu, prezentovanú na jednej strane veľkorysým vlastenectvom a udatnosťou

obrancov „bašty kresťanstva“ a na druhej strane masami potácajúcimi sa v tmárstve a poverách. Usilovali sme sa podať dobu raného novoveku tak, aby zaujala aj čitateľov, ktorí majú o tomto období len „učebnicové“ vedomosti. Tie len zriedka dokážu vykresliť zložitú a mimoriadnu pestrosť tohto nesmierne zaujímavého a svojím spôsobom krásneho obdobia dejín Uhorského kráľovstva, spoločného pre množstvo národov a národností, predovšetkým však Slovákov a Maďarov.

Legendu sme skúmali oddelene od historickej osobnosti, ktorú je možné rekonštruovať. Cesta k spoznaniu smutného príbehu Alžbety Báthoryovej nevedie cez legendu, ale cez pochopenie zvykov, myslenia a životného štýlu tej doby. Rodina, výchova a prispôbenie sa prísnemu spôsobu života, ktorý vytvorila uhorská aristokratická spoločnosť 16. storočia, nám poskytujú oveľa vernejší obraz než neisté a často nejasné svedectvá.

Analýza spoločenskej úlohy ranonovovekých žien vymedzuje rámec, ktorý určoval aj priestor pre konanie Alžbety Báthoryovej. Prvá časť knihy predstavuje tento spoločenský kontext, zatiaľ čo druhá časť ponúka skúmanie a analýzu svedeckých výpovedí. Chceme zaujať náročného čitateľa, vnímavého a zvedavého. Súčasne pred neho kladieme ťažkú úlohu: chceme, aby zaujal pozíciu prezumpcie neviny. Tento zásadný predpoklad moderného práva je nevyhnutný, aby sme pochopili, čo sa vlastne stalo s Alžbetou Báthoryovou. Nechceme obviňovať, nechceme obhajovať – dávame podnet na diskusiu.

Autori

I. část

Život v době
osmanskó-
uhorských
vojen

Svet vojny

„Hľa, boje a zabíjanie ľudí sa začali už dávno, ešte v časoch nášho otca Adama: Keď z jeho dvoch synov zabil jeden druhého, Kain Ábela.

Kolko nespočetne veľa zla, vojen, zabíjania sa odvtedy udialo, to všetko múdri muži do kroník zapísali.“

— Sebastián Tinódy Lantos ¹

19. mája 1594 sa František Nádasdy starostlivo pripravoval na útok. Možno sa pošepky aj pomodlil, veď vedel veľmi dobre, že ide do smrteľného nebezpečenstva. Už niekoľko dní obliehali jeho vojaci múry ostrihomského Vodného mesta. Na čele útočiacich vojsk stáli Mikuláš Pálffy a Nádasdy, spolu s nimi útočil na prielom v múre aj básnik Valentín Balassi. Vojakov útočiacich s odhodlaním a výkrikmi víťala salva výstrelov. Medzi ruinami ležali mŕtvi, zvjajúci sa, zakrvavení ranení, umierajúci s okýptenými telami. Pálffy a Nádasdy zostali zázračným spôsobom nedotknutí – podľa legendy ich ochránil kopec kamenia či akýsi kamenný stĺp. Balassiho však paľba skosila, prestrelili mu obe stehná. Mohli by sme povedať – osud vojaka. Pre človeka 16. storočia však neznamenala vojna len víťazné bitky na bojiskách, ale každodennosť naplnenú hrôzou a krutou skutočnosťou.

Po 29. auguste 1526, keď sa odohrala krvavá bitka na moháčskom poli, sa život v Uhorsku veľmi zmenil. Humanistický historik a biskup Štefan Brodarič (Brodéricus) so zdesením spomínal na bitku pri Moháči, na krutosti, ktoré po nej nasledovali, a na panické pokusy zachrániť si život:

„V noci a deň po bitke nepriateľ prehľadával celé okolie, všetko, čo našiel, zničil a spálil, nemilosrdne, bez ohľadu na pohlavie, vek, náboženstvo, hanobil a týral biedny ľud. Nie je v mojich silách opísať tragédiu tej noci a nasledujúcich dní, ktorá bola taká strašná v tejto časti Uhorska, že nemôžem uveriť, žeby nejaký nepriateľ niekedy takto zúril. Stalo sa medzi iným niečo, o čom sme predtým takmer nepočuli, že nešťastné matky zakopali svoje živé malé deti do zeme, aby ich plač neprezradil, kde sa potom úbohé – keď ich matky odišli – bez vzduchu zadusili.“ ²

Do zeme zakopané dieťa – k tomu sa ešte vrátíme – sa stalo symbolom vojnových hrôz.

Už súčasníci považovali bitku pri Moháči za začiatok úpadku krajiny. Uhorsko poznalo vojnu, vnútorné boje, ozbrojené konflikty postihujúce menšie či väčšie regióny, ale nie také rozsiahle vojnové spustošenie, aké na krajinu uvrhli expanzia Osmanskej ríše a vzápätí dynastické boje po smrti Ľudovíta II. Boj medzi stúpenkami Ferdinanda Habsburského a Jána Zápoľského a ich miestne vojny v tieni osmanskej expanzie zničili krajinu. Po páde Budína v roku 1541 dorazila do vnútrozemia krajiny aj armáda Osmanskej ríše, doplnená vojakmi mnohých národností – tureckého, albánskeho, bosnianskeho a srbského pôvodu. Prvých šesť rokov až do roku 1547 prinieslo stratu kľúčových hradov a miest, ako boli napríklad v roku 1542 Segedín, v roku 1543 Siklós, Pécs, Ostrihom, Tata a Stoličný Belehrad, Nógrád a Hatvan. Hoci bol v roku 1547 v Drinopoli podpísaný mier medzi Süleymanom a cisárom Karolom V., na uhorskom bojisku to znamenalo len dočasný pokoj. Politická rozdelenosť a snaha kráľa Ferdinanda podrobiť si východ Uhorska a Sedmohradsko čoskoro vyprovokovali ďalší mohutný turecký útok. V roku 1552 okrem mnohých menších hradov a pevností padli aj také kľúčové mestá ako Temesvár a Szolnok.

Rovnako deprimujúca však bola životná neistota, ktorá charakterizovala krajinu premenenú na bojové pole. Pohanskí vojaci rabovali, podpaľovali dediny a mestá, odvliekali obyvateľstvo do otroctva. Ani kresťanské oddiely však neboli milosrdnejšie. Pre dedinčanov či mešťanov znamenali cudzích mužov nakvartírovaných do ich domov, ktorých bolo potrebné živiť, zásobovať a poskytovať im tisícoraké služby, aké si dovtedy nevedeli ani predstaviť. Nedôveru voči vojakom dobre vystihuje aj prípad, ktorý sa stal Štefanovi Mecskeimu. V roku 1552 patril k hrdinským obrancom Jágru, spolu so Štefanom Dobóom bol kapitánom hradu. Po skončení obliehania sa ponáhlal domov a pri obci Sajóvárkony požiadal dedinčanov o sprievodcu. To, čo nasledovalo, opísal František Forgách nasledovne:

„Ale to isté nie je vždy to isté, a šťastie je vždy premenlivé. V toľkých bojoch, proti nespočetným nepriateľom ho šťastie ochraňovalo, tu ho však opustilo. Pretože krátko po tom, keď sa vracal k svojej manželke a rodine, prídúc k obci Várkony, požadoval od dedinčanov sprievodcov, tí ho však nespoznali, neľútostne ho prepadli, na škodu, smútok a žiaľ nielen panovníka, ale aj celej krajiny. Takto biedne skončil muž, pochádzajúci zo starej šľachtickej rodiny, ktorý sa svojimi duševnými i telesnými prednosťami zaslúžil o to, aby sa na neho spomínalo ako na jedného z najväčších a najstatočnejších vojvodcov. Za jeho smrť bola celá dedina spustošená, sedliakov potrestali smrťou.“³

Čo sa nepodarilo janičiarom, dokonali várkonyiskí sedliaci, podľa informácie historika Mikuláša Istvánffyho sekerou. Pre nich bol Mecskei vojak, jeden z mnohých, ktorých sa museli báť. Či bol hrdinským turkobijcom, alebo naopak, plieniacim sipáhim, to im bolo jedno. Báli sa o svoje životy, rodiny, majetok – veď už celá jedna generácia žila v atmosfére násilia. Krutosť sa im dostala nezmazateľne

pod kožu. Základným príkazom bolo prežiť za každú cenu. To, že pomsta napokon nepostihla skutočných vrahov, ale v dôsledku kolektívnej viny zničila celú dedinu, len potvrdzuje obraz krutej doby.

Moháčom sa v Uhorsku začala nová etapa života, a to nielen v politicko-historickom zmysle. Dovtedajšie pokojné časy vystriedalo obdobie, v ktorom všetko určovala ustavičná vojna. Spoločnosť sa v priebehu niekoľkých desaťročí zmilitarizovala – najvyššou hodnotou bola vojenská statočnosť, bojovnosť a hrdinstvo. Ale ako sa môže udiat taká výrazná zmena? Čo sa musí stať, aby rôzne spoločenské skupiny a vrstvy zmenili svoj dovtedy zaužívaný spôsob života, svoje myslenie alebo prehodnotili svoj hodnotový rebríček?

Niekedy sa vojaci, mešťania či dedinčania utekajúci v neorganizovaných skupinách pokúsili postaviť na odpor plieniacim Turkom, ktorí držali v strachu celé okolie.

„Nikde v Uhorsku sa tomuto besnému nepriateľovi nepostavili tak, ako v mieste zvanom Marót, neďaleko Ostrihomu. Ostrihomský arcibiskup má tu príjemné letovisko v lese, ktorý nazývame Vértes, všade obklopené lesmi a močiarimi; niekoľko tisíc našich ľudí, veriac v odlahlosť tohto miesta, sa tu usadilo so svojimi ženami a deťmi, s ktorými nepriateľ neraz viedol krvavé boje, v ktorých utrpel ťažké straty a nakoniec, keďže nedokázali dobyť náš tábor obklopený vozmi, bol nútený privieŕť tam aj delá, čím tábor zničili a takmer všetkých povraždili. Obrovské hromady mŕtvych tiel, ktoré sú tam viditeľné dodnes, sú hmatateľným dôkazom rozsahu masakru; našich ľudí – ako hovoria tí niekolki, ktorí unikli – bolo asi dvadsaťpäťtisíc. Počet mŕtvych a zajatcov tejto porážky – aspoň tých, o ktorých sa dá vôbec vedieť – by som odhadol na celkovo takmer dvestotisíc.“⁴

Po prvom šoku bolo potrebné spamätať sa z otrasov a život sa pomaly začal stabilizovať. Všetky spoločenské skupiny si však museli uvedomiť, že už nič nie je také isté, aké bolo pred Moháčom. Po páde Budína (1541) začalo byť zrejmé, že okrem toho, že veľkú časť Uhorska ovládla cudzia mocnosť, udomácnila sa tu aj cudzia kultúra a cudzie náboženstvo. Súčasne sa hranica bojov výrazne posunula do západných a severných častí krajiny. Aj osmanská moc sa prispôbovala novým okolnostiam. Zriadením prvého správneho celku, Budínskeho vilájetu, zabezpečila relatívny pokoj tamojším obyvateľom. Na hraničnej čiare, kde sa stretávalo Uhorské kráľovstvo s Osmanskou ríšou, sa trvalo bojovalo. Po veľkých výpravách nasledovali pokojnejšie, tichšie obdobia, počas ktorých však rovnako jedna i druhá strana podnikali menšie či väčšie vojenské akcie a korisnícke výpravy, ohrozujúce a sťažujúce život na oboch stranách. Obdobie bojov o hrady, prebiehajúce v rokoch 1541 – 1566, prinieslo pre obyvateľstvo krajiny podobnú spúšť, akú zažili priami účastníci Moháča. Kronikári, ktorí písali a informovali o dobýjaní hradov, nešetřili tými najotrasnejšími krvavými detailmi:

„Losonczyho pobočník Farkas Batthyány sa potom, ako mu odsekli obe nohy, dlho zvlíjal v hrozných bolestiach, biedne sa metal vo svojej vlastnej krvi. Keď mu pomaly prichádzajúca smrť prinášala stále väčšie bolesti, volal na okolo-idúcich, ale aj na tých, ktorí boli ďaleko, aby jeho nešťastnú dušu šablou uchránili od toľkého utrpenia. Tak mu stali hlavu.“⁵

Mikuláš Istvánffy, ktorý bol Batthyányho príbuzným, popisoval udalosti po obsadení Temešváru roku 1552 a doplnil informáciu o osude Farkasa Batthyányho o ďalší hrôzostrašný detail: mal odseknuté nielen obe nohy, ale aj obe ruky a takto zmrzačeného nechali nešťastníka trpieť.

To nie je jediný hororový opis krutosti nepriateľa a hrôz vojny, ktorý nám zanechali doboví kronikári. Ich opisy udalostí na bojových poliach, ako aj rytiny a ilustrácie zobrazujúce bojové scény vtlačali do vedomia súčasníkov dojem hrôzy doby, ktorú žili a museli prežiť. V 16. storočí bolo besnenie vojen všeobecným zážitkom európskeho obyvateľstva. V dejinách kontinentu počas celého storočia skoro nenájdem rok, ktorý by sme mohli nazvať mierovým. Nemecko a Francúzsko, presnejšie Habsburgovci a Valoisovci, viedli dynastickú vojnu viac ako jednu generáciu (1525 – 1559), pričom bojiskom sa stalo územie od severného Talianska až po Nemecko. Zrod reformácie (1517) otvoril nový front v Európe. Nasledovali nemecká náboženská vojna (1524 – 1525, až po rok 1555), nizozemská revolúcia (1566 – 1609), francúzske náboženské vojny medzi rodmi princov z Guise a Bourbon-Condé (1562 – 1598), na severe prebiehala livónska vojna (1558 – 1583) – aby sme spomenuli len tie najzávažnejšie, ktoré priniesli do európskych dedín a miest súženie. Čo sa však týka vojnových hrôz, nasledujúce 17. storočie to predchádzajúce ešte prekonalo. Tridsaťročná vojna (1618 – 1648) prevrátila život takmer v celej Európe. Aj sedmohradské kniežatá sa z času na čas zapojili do bojov na strane protihabsburských koalícií. Štefan Bocskai v rokoch 1604 – 1606, Gabriel Bethlen v rokoch 1619 – 1627 a Juraj I. Rákóczi v rokoch 1644 – 1645 vypravili svoje vojská do severnej časti Uhorska.

Svoje postrehy o spustošenom európskom území zapisalo nespočetné množstvo cestovateľov a vyslancov. Všade, kde sa ukázalo vojsko, opisujú skazu, krutosť a smrť kráčajúcu v jeho stopách.

„Niektorí bodali šablami do sena a slamy, ani čo by neboli pozakáľali dosť sviň a oviec; ... iní rozbíjali kachle a obloky... Našu dievku tak doriadili v maštali, že z nej nevládala vyjsť... Paholka položili zviazaného na zem, do huby mu vopchali rázpeň a vliali doňho plný hrotok hnusnej hnojnice; volali to švédsky nápoj; takto ho prinútili, aby jeden oddiel zaviedol inam, kde zobrali ľudí a statok a všetko dohnali na náš dvor; medzi nimi bol aj môj ňánka, moja mamka a naša Uršula. Iba vtedy začali vyberať z pištolí kamene a na ich miesto prikrúcať palce sedliakov; neborákov tak mučili, akoby chceli upaľovať

bosorky; jedného zo zajatých sedliakov už aj strčili do pece na chlieb a za päťmi mu nakládli oheň, hoci sa ešte k ničomu nepriznal. Inému dali okolo hlavy povraz a krutlom ho tak utiahli, že mu z úst, nosa a uší vystrekla krv. Krátko, každý z nich mal svoj vlastný vynález, ako sedliakov trýzniť, tak aj každý sedliak mal svoje vlastné martýrium.“⁶

Kamkoľvek by sme sa pozreli v ranonovovekej Európe, či na Turkami obsadené uhorské dedinky, Švédmi alebo vlastnými žoldnierzmi sužované nemecké či francúzske mestá a dediny, všade by sme videli ten istý krutý obraz. Pomaly začíname chápať aj sedliakov zo Sajóvárkony, ktorí v Štefanovi Mecskeim „nespoznali“ slávneho protitureckého bojovníka a hrdinu. Vestfálskym mierom (1648) sa síce skončila tridsaťročná vojna, blížila sa polovica 17. storočia, ale dlho očakávaný mier nie a nie prísť. V Anglicku vypukla občianska vojna (1644 – 1649), Francúzsko bolo zmietané vnútornou politickou krízou, zataženou politickými intrigami (1648 – 1653), a na východe Európy sa o pokračovanie vojny postaralo kozácke povstanie na Ukrajine roku 1648. V Atlantickom oceáne i na pobreží viedli námornú vojnu holandská a anglická flotila (1652 – 1654) a súčasne ukrajinské kozácke povstanie prekročilo hranice Poľska a vyústilo do najkrvavejších rokov v dejinách krajiny. Do vojny sa zamiešali Švédsko, Sedmohradsko a potom aj Rusko, nielen kozáci, ale aj Tatári, ktorí spustošili južné provincie. Poľská armáda, ktorú povolali na obranu, nerobila rozdiely medzi svojím či nepriateľským obyvateľstvom. Ešte aj ostrieľaní a skúsení uhorskí vojaci, zvyknutí na vojnu, celí otrasení podávali správy o situácii v Poľsku:

„Časť pozbieraných vojsk je utáborená na tejto strane od Varsovie (Varšavy), na území asi na jeden – dva dni chôdze. Šľachtické vojská robia neuveriteľné krviprelievania. Malé mestečka sa pred nimi opevnili akýmisi palánkovými šiancami, aj so svojimi cennosťami a zásobami, ale nemajú pokoja, lebo všetko na okolí už vojská vyplienili a spotrebovali, takže s neskrývaným nepriateľstvom si s pomocou železa a meča hľadajú ďalšiu poživenu.“⁷

Tak ako sa vojny stávali každodennou súčasťou života, vytvárali sa aj symboly a metafory, ktorými sa dalo opísať nevýslovné utrpenie, pustošenie a ničenie, ktoré spôsobovali z času na čas objavujúce sa armády. Pieter Bruegel starší (1525 – 1569) na svojich obrazoch namaloval život a pocity niekoľkých generácií, ktoré v priebehu 16. storočia museli prežívať hrôzy vojny. Nemohol vedieť, aké bude nasledujúce storočie, nemohol ani tušiť, že tvorí uprostred najničivejších vojen, ktoré zachvátili celú ranonovovekú Európu. Jeho obrazy sú prorocké a zároveň vystihujú symbolický celistvý obraz súčasnosti. *Šialená Margita* (okolo roku 1562), *Triumf smrti* (okolo roku 1562) či *Vraždenie neviniatok v Betleheme* (1566) vyjadrujú každý osve i spolu desivý obraz a nezmyselnosť vojny.

Vraždenie neviniatok / Pieter Brueghel mladší / Brukenthal Museum, Sibiu, Rumunsko

Ľudská krutosť, mýtické stvory a donekonečna vystupňované utrpenie, ktoré sa už ani nedá so zdravým rozumom zvládnuť. Brueghelove obrazy rozprávajú o tom istom, čo sa snažili vyjadriť Štefan Brodarič, František Forgách či Sebastián Tinódy: aká neľudská je vojna. Betlehemske vraždenie neviniatok nás privádza späť do Uhorska, k Brodaričovmu šokujúcemu opisu matiek, ktoré zahrabú svoje deti, aby im zachránili životy, a tie sa potom biedne udusia. Na Brueghelových obrazoch vidíme biblický výjav, ktorý sa takisto zrodil vo vojnových hrôzach 16. storočia. Španielski žoldnieri vraždia novorodencov. V ľavom dolnom rohu uteká žena s dieťaťom v náručí, za ňou sa už načahuje jazdec, ale príbeh nie je ukončený. Obraz pokračuje niekde mimo, tam, kde nevidíme a nedozvieme sa, ako skončí vražedná honba, nevieme, či sa podarí zachrániť aspoň toto posledné dieťa. Obraz hovorí o smrti, všeobecnej skaze. Krajina zmeravená mrazom, umieranie prírody, a ak zabijú posledné dieťa, bude to znamenať aj vymretie ľudského rodu! Vojna spolu s dieťaťom zabije aj budúcnosť, zničí všetky nádeje. Toto opisuje aj Brodarič, o tomto hovorí aj Bruegel. Nádejou je posledné dieťa, možno tam, za rámom obrazu sa stane niečo, posledné novorodeniatko sa zachráni a s ním aj celé ľudstvo...

To, že dieťa je zálohou budúcnosti a preto naň treba dávať pozor a ochraňovať ho, vedeli veľmi dobre aj súveklí ľudia. Myšlienku, že dieťa treba vychovať pre budúcnosť a za každú cenu ho ochrániť pred zbytočnou smrťou, v Uhorsku v 17.

storočí najkrajšie vyjadril básnik Mikuláš Zrínsky. Až nám zimomriavky behajú po chrbte pri čítaní, keď v *Ohrození Sihote* opisuje, ako sa sporí syn, túžiaci vykonať hrdinský skutok, so svojím otcom, ktorý sa mu donekonečna snaží vyhovoriť tento jeho nerozvážny čin. Debata sa končí slovami otca:

*„Nie je dobré utrhnúť nevykvitnutý kvet,
nie je ti dobré chváliť smrť,
teraz keď nemôžeš pomôcť nikomu
svojou smrťou,
si povinný žiť a slúžiť.“⁸*

Predčasne utrhnutý kvet a nezmyselne obetované dieťa znamenajú premrhanie budúcnosti. Táto symbolická myšlienka spája Európu 16. a 17. storočia, toto zväzuje Štefana Brodariča, Pietra Brueghela a Mikuláša Zrínskeho.

Hrôzostrašnosť vojny zaplnila fantáziu a obrazotvornosť ranonovovekého človeka. Nevysvetliteľné prírodné úkazy vyvolávali zdanie skutočnej „nebeskej vojny“. 11. decembra 1642 sa podľa dobového opisu odohrala strašidelná bitka na oblohe medzi Budínom a Ostrihomom. Päť ohnivých guľ letelo oproti sebe po nebi, potom sa zrazu z ich vnútra vyvalili obrovské armády. Nebeskí vojaci mali neopísateľný odev, oblohou otriasali obrovské výbuchy, akoby bolo naraz vystrelené z tých najväčších diel. Trúbili trúby, duneli bubny, celá obloha sa sfarbila dočervena, bolo počuť salvy výstrelův z pušiek a pištolí. Na druhý deň v Budíne pršal dážď z cínu a olova, ktoré budínskemu pašovi nosili v plných misách. Nevysvetliteľná nebeská vojna sa dostala aj do diela sedmohradského saského kronikára Georga Kraussa⁹ a nepochybne sa stala zdrojom mnohých dohadov, ale najmä strachu. Človek, ustavične žijúci v úzkosti a obavách, aj v takej neobyčajnej búrke musel vidieť Božie znamenie, apokalypsu či koniec sveta...

Nový život v starej krajine

Tak ako sa vojna postupne udomáčňovala v Uhorsku, pomaly sa menila aj spoločenská štruktúra. Vojna zmenila demografické a etnické pomery jednotlivých regiónov. Niektoré kraje sa vyľudnili. Sídlna sieť Veľkej uhorskej nížiny, ktorá sa rozvinula v priebehu stredoveku, sa v tomto čase úplne zmenila. Dediny či menšie lokality sa stratili, na druhej strane sa zvyšoval počet obyvateľov zemepanských miest, ktoré dokázali poskytnúť väčšiu ochranu a bezpečnosť. Mestá v pohraničnej línii sa premieňali na pevnostné mestá. Správa miest sa musela podriaďovať vojenským predpisom a veleniu. Takto sa zmenil na kresťanskej strane napríklad Ráb (Győr), ale ani bývalé kráľovské hlavné mesto Budín sa nevyhlo prítomnosti stálej vojenskej posádky. Pre osmanské vojsko bol najväčším ponaučením z dlhšej (pätnásťročnej) vojny (1591 – 1606) fakt, že Budín si nikdy nebude môcť udržať ako mesto, ale len ako pevnosť. Od tohto momentu ustavične pokračovali opevňovacie práce, stavali sa múry, budovali sa bašty.

V dôsledku trvalej vojny bolo mnoho ľudí prinútených zmeniť svoje bydlisko i starý, vžitý spôsob života. Ku koncu 16. storočia sa z utečencov z Balkánu, ktorí tiahli postupne na sever, vytvorila zvláštna spoločenská skupina obyvateľstva – hajdúsi. Za svoj vznik môžu ďakovať vojne. Na začiatku 16. storočia bol pojem hajdúch rovnocenný s označením zbojník, zlodej či lupič. Ešte aj na konci storočia, keď už bol dávno jasný vojenský potenciál hajdúskych oddielov, boli slobodní hajdúsi postavení mimo zákona a tým ich mohol každý hocikde beztrestne zabiť. Zákony z roku 1598 o nich nariaďovali:

„V otázke vykynoženia slobodných hajdúchov sa aj naďalej pridržame rozhodnutí z predchádzajúcich rokov. Raz a navždy nariaďujeme, aby sa týchto neopovážili držať ani uhorskí, ale ani nemeckí kapitáni; kto toto nariadenie poruší, bude obvinený zo zrady. Ak týchto nech už sa pod hocíjakým menom skrývajúcich hajdúchov ktokoľvek zajme, nech má každý právo tak na uhorskom, ako aj na nemeckom území beztrestne ich zabiť.“¹⁰

Keď Štefan Bocskai začal v roku 1605 s usídľovaním hajdúchov, znamenalo to, že sa už aj oni začlenili do spoločnosti. Táto ich strastiplná cesta trvala pol storočia. Hajdúsi, v dôsledku vojny vypudení zo svojho pôvodného bydliska a uvrhnutí do neistoty, prekonalí zmenu od prenasledovaných a nenávidených až k povoleniu usadiť sa a byť akceptovaní spoločnosťou. Počas celého nasledujúceho obdobia si dokázali udržať svoje postavenie, ku ktorému sa dopracovali vďaka vojnovým pomerom. Pravidelne sa zúčastňovali vojenských akcií a bojov, tak na strane uhorskej, ako aj sedmohradskej armády.

Podobne ako hajdúsi, mohol za svoj vznik ďakovať vojne aj „vojenský stav“, početná skupina vojakov pohraničných hradov. Jeho príslušníci pochádzali z najrôznejších spoločenských vrstiev. Nebola to homogénna spoločenská skupina, skôr akési duchovné spoločenstvo, ktoré sa zakladalo na obetavej vojne proti pohanským Turkom. Členom tohto stavu sa mohol stať rovnako príslušník aristokracie ako chudobný zeman alebo aj roľník. Túto skupinu vojakov, ktorí slúžili zásadne v pohraničných hradoch, spájalo vedomie a presvedčenie, že bránia kresťanstvo a vlasť proti pohanskému nepriateľovi. Zároveň ich spájala aj častá nutnosť zaobštaráť si obživu korisťníckymi výpravami a výpadmi. O ich koniec sa postarala postupná likvidácia strážnych hradov, keď na začiatku 18. storočia definitívne stratili svoje opodstatnenie. Aj náš dobrý známy Sebastián Tinódi vyzdvihol, že:

„pre bojujúcich, hrady, mestá obliehajúcich a do pevností zatlačených uhorských hrdinov by sa patrilo, aby mali možnosť statočne a poctivo zostať, aby mohli bojovať proti pohanskému nepriateľovi a vedeli mu odolať. Lebo ako sa patrí, aby sa duša dobrého kresťana pobila s diablom, telom a týmto svetom; podľa toho istého sveta sa patrí bojovať s pohanským nepriateľom, odolať mu a tak získať nesmrteľnosť.“¹¹

Spasenie a nádej na večný život dávali morálny základ pre existenciu a výdrž „vojenského stavu“. Ich povolaním bola obrana „drahej vlasti“. Aj Mikuláš Zrínsky zdieľal tento názor. Záverečné verše Ohrozenia Sihote sú apoteózou obrancov hradu, ktorí zomreli hrdinskou smrťou:

*„Zostúpila anjelská légia,
hlasnou hudbou chváli Boha,
na nádherné krídla berie
dušu bána Gabriela spolu s dvoma desiatkami iných.*

*A každý anjel nesie jednu dušu,
ktorú vedú pred Boha.
Celý zbor anjelov spieva krásnu pieseň
a mne nakázali ukončiť moje slová.“¹²*

Hrdinovia, ktorí si statočne plnili svoje povinnosti, si zasluhujú, aby sa do dejín navždy zaznamenali ich mená. Svet hradných posádok bol krutý, krvavý svet, ale mýtus, ktorý sa okolo neho vytvoril, ich vysoko vyzdvihol nad všetkých ostatných. Nesmieme však zabudnúť, že takýto ideálny obraz nikdy neexistoval, alebo aspoň nie v takej podobe. Jednu vec nie je možné spochybniť: silu hrdinstva, hodnoty, ktorú bojovníci umocnili svojou vlastnou smrťou. Táto sila držala spolu celú krajinu a jej kultúru v čase, keď sa všetko rozpadalo.

Na začiatku 17. storočia, v čase vdovského stavu Alžbety Báthoryovej, sa spoločnosť naučila vyrovnávať so životom vo vojnových pomeroch. Vytvorili sa techniky prežitia, ktoré boli nevyhnutné, aby život mohol pokračovať. Mentalita vojakov a vojny sa stala každodennou realitou. Stalo sa „chlapsky vtipným“ strašiť ľudí Turkami:

„Vystrašil som pána Adama Dessewffyho, vylákal som ho na lúku, kde ho prepadli moji sluhovia prezlečení za Turkov. Nota bene – švager Dessewffy má srdce zajaca.“¹³

Udalosť poznáme len zo stručného zápisu v denníku Ladislava Rákócziho, takže môžeme dať priestor svojej fantázii. Nevieme, čo sa konkrétne odohralo, keď za Turkov prezlečení sluhovia prepadli nič netušiaceho Dessewffyho, ale jedno je isté – Rákóczi usúdil, že jeho priateľ a švager má podľa dobovej predstavy o hrdinstve zajačie srdce. Žart však mohol mať aj horší koniec, ak by bol Dessewffy práve zidealizovaným hrdinom. Lenže vtedy by bol niektorý z falošných Turkov na to doplatil zdravím alebo dokonca životom.

17. storočie sa skončilo v podstate rovnako, ako sa 16. storočie začalo. Krajinu vyplienili cudzie vojská. Posledné desaťročia sa niesli v znamení protitureckej oslobodzovacej vojny. Mohli by sme si myslieť, že sa konečne splnil poldruhistoročný

sen Uhorska. Kresťanská Európa sa spojila s cisárom a uhorským kráľom Leopoldom v boji za Uhorsko, aby ho vyslobodila z drápov pohanského draka, z pazúrov Turkov. No táto vojna bola všetkým iným, len nie vysnívaným oslobodením... Cudzokrajná armáda nerobila rozdiely medzi kresťanským a moslimským obyvateľstvom. Vojaci, pozbieraní zo všetkých kútov Európy, Nemci, Flámi, Francúzi, Taliani, Angličania či Íri, akoby pokladali za nepriateľa každého, koho tu našli. Počas tejto oslobodzovacej vojny sa stali veci, ktoré sú rovnako zarážajúce a smutné ako to, čo sa stalo počas tureckej okupácie. Bez stopy sa napríklad stratilo kresťanské arménske a maďarsky hovoriace obyvateľstvo Budína.

„Mnohokrát som prosil Vašu výsosť, aby mi oznámila, aký poznávací znak budú mať kresťania, keď dôjde k útoku na mesto, aby sme ich chudákov nepozabíjali v zápale boja, a predsa až doteraz som nedostal žiadnu odpoveď; okrem mňa to treba oznámiť súčasne aj vojskám a dôstojníkom. Prosíme Vašu výsosť, aby na to nezabudla.“¹⁴

Na tento list budínskeho krajčírskeho majstra Gabriela nikdy neprišla odpoveď. Krajčír počas dobývania Budína pomáhal obliehajúcim informáciami a správami, ale po ukončení bojov sa jeho stopa stratila. Rovnako bez stopy zmizlo aj ďalších niekoľko stovák kresťanských mešťanov, ktorí žili v meste po celý čas. Pramene sa zmieňujú len o zajatých vysokých tureckých hodnostároch a Židoch, ktorí po nevýslovnom utrpení nakoniec padli do zajatia – za tých sa totiž dalo získať výkupné...

Ani obyvateľstvo vidieka nemohlo počítať so šetrnejším zaobchádzaním. Miestni usadlíci, gazdovia a sedliaci sa snažili uchrániť, čo sa dalo, ale často ani mimoriadna vynachádzavosť nepomohla. Skôr naopak, mohla sa stať príčinou ešte väčších škôd:

„Brandenburské vojská sa teraz sťahujú cez Bielu Horu (Biele Karpaty), veru zdaňujú sa naše lúky. Czoborová ako dobrá gazdiná chcela pred nimi uchrániť svoje lúky, ako mi píše, a pustila na ne vodu, ale keďže vojská sa nemali kde utáboriť, rozložili si tábor na jarine a všetko zasiať obilie zničili.“¹⁵

Darmo boli zaplavené lúky, armáda potrebovala tábor. Cenou za zachránenú lúku bolo zničené obilie a ešte väčšie škody. Nedisciplinované vojská neraz ničili celkom bezdôvodne. V cudzej krajine, považovanej za obyčajné bojisko, nebolo sily, ktorá by zabránila takémuto bezúčelnému ničeniu.

„Vrbové do tla vypálili, ako som počula, boli to Íri, urobili to schválne, pri odchode pospaľovali na troch miestach.“¹⁶

Je zbytočné pýtať sa, aký problém mohli mať Íri so slovenským obyvateľstvom Vrbového. Boli pre nich cudzincami v cudzom svete.

Nielen s cudzími vojakmi vznikali problémy. Alžbeta Czoborová si sťažovala priamo u veliteľa Ľudovíta Rákócziho:

„...ako som počula, jeho Výsosť vás menovala krajinským kapitánom a vojsko jeho Výsosti, ktoré je tu hore, je tiež pod velením Vašej milosti. Tí, ktorých odvelili na Oravu, ako mi napísali, robia veľmi veľké škody na chudobe, mučia a zabíjajú úbohých ľudí, pustošia a potulujú sa. Pán Boh vidí, že moji sluhovia ich dobre držali vínom i všetkým iným, keď tadiaľ prechádzali, ale oni toho nedbali, vôbec sa nedržia artikúl. Koľko majerov som tam mala, tie všetky mi zničili. Sluhovia písali Ondrejovi Csomaközimu, aby mi vrátili všetok dobytok, čo zobrali, ale odpovedal, že to zobrali bez jeho vedomia a nič mi nevrátil. Potom Matej Nagy šiel pod hrad a tam vyraboval moje majere, aj on odpovedal, keď mu sluhovia písali, že keď Csomaközi mohol z mojich ostatných majerov zobrať všetok môj dobytok, ani jeho bojovníci nie sú o nič podradnejší, aby nemali úžitok z dobytku z mojich majerov. Odohnali mi niekoľko sto oviec a spôsobili neopísateľné škody.“¹⁷

Podobných sťažností nájdeme stovky z každého kúta krajiny, rovnako zo vzdialených thurzovských majetkov na severe, ako zo západouhorských panstiev Alžbety Báthoryovej. Aj jej panstvá niekoľkokrát vyrabovali a vypálili, kaštiele rozvrátili.

„Tvojej milosti môžem napísať, že včera vpadli Nemci zo Šopronu na môj dom v Keresztúri. Doniesli aj delo, moje mesto, majere do tla vypálili, ako mi oznámili. Aj kaštieľ obsadili. Prečo mi to museli urobiť, neviem,“ skonštatovala nešťastná vdova.¹⁸

A neboli to Turci, ale vojaci z neďalekého Šopronu. O niekoľko mesiacov neskôr z jej majetkov odohnali vojaci jej dobrého suseda a rodinného priateľa Battányiho všetok dobytok.

Kruté a neúprosne boli 16. a 17. storočie v Uhorsku. Tu malo každé slovo, každý čin väčšiu váhu ako hocikde inde v Európe. Aj Alžbeta Báthoryová musela s obavami každý deň hľadiť do očí pustošiacim démonom vojny – raz v strachu o manžela, inokedy o deti, v neposlednom rade o majetky. Slová neskoršieho pálatína Františka Wesselényiho presne vystihujú dobu, v ktorej žili:

„Zvíťazia tí, ktorí stoja pod zástavami Marsa in hoc saeculo [v tomto storočí], a ako sa zdá, vždy bola cennejšia zakrvavená šabľa, ako vzletné slová píšuče pero Pallas Atény.“¹⁹